

SAVOD O'RGATISH METODLARINING QIYOSIY-TANQIDIY TAHLILI

Qahramonov Aliboy Yolgoshovich

Filologiya fanlari nomzodi, ISFT instituti katta o'qituvchisi

Mamadaliyeva Ma'ftuna

Nazarqulova Zulfizar

Abduqodirova Munira

ISFT instituti Boshlang'ich ta'lim fakulteti 3-kurs talabalari

Annotatsiya: Ta'lim sifatini oshirish bu o'qituvchi va o'quvchining ta'lim jarayonida hamkorlikda ish yuritsagina yuzaga keladi. Ta'limning ilk bosqichi bo'lmish boshlang'ich ta'lim ushbu jarayonlarni boshlab beradi. Ushbu maqolada ta'limning dastlabki bosqichi bo'lgan bolalarga savod o'rgatish jarayonlari, savod o'rgatish metodlarining qiyosiy-tanqidiy tahlili haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: savod o'rgatish, harf, mashq, yodlash, metod, bo'g'in, maktab, arabcha, o'qish, davr, hijo, tovush.

Eski maktabda o'qish bilan yozish bir vaqtda o'rgatilmagan, avval faqat o'qish o'rgatilgan. O'qish hijo (bo'g'in) usuli bilan o'rgatilgan. O'qishga o'rgatishning "hijjai qadimiy" deb atalgan usuli uzoq vaqtlar davomida hech qanday o'zgarishsiz davom etib kelgan.

Hijo usulida o'qishga o'rgatishni 3 bosqichga bo'lish mumkin:

1-bosqich. Harflarning nomini yodlatish ("harfiy metod"). Bu metodning mohiyati quyidagilardan iborat bo'lgan: bir necha yildan beri o'qiyotgan bolalar maktabxonaga yangi kelgan bolaga bir necha kichik-kichik surani og'zaki yodlatgan. Bola aytayotgan suradagi so'zlarining ma'nosini tushunmay, suralarni birin-ketin yodlab olgan, bu orada taxminan bir yilga yaqin vaqt o'tgan. Shundan keyin arab alifbosi yodlatila boshlangan; bola uyidan har ikki tomoni randalanib silliqlangan maxsus taxta olib kelgan. Maktabdor taxtaning bir tomoniga qora siyoh bilan 28 ta arabcha harfning yolg'iz shaklini alifbo tartibida bandlarga bo'lib yozib bergan.

Maktabdor birinchi banddagi harflarning nomini *alif, be, te, se* deb aytgan. Bola domlaga ergashib takrorlagan, ayta olmasa, domla yana aytgan va shuni yaxshilab o'rganishni vazifa qilib topshirgan. Bola birinchi bandni yodlab olgach, ikkinchi bandni shu tariqa yodlagan va h.k. Bolalar 28 harf nomini 5-6 oyda zo'rg'a bilib olganlar, ularning ko'pchiligi harflarning nomini yodlab olsalar ham, qaysisi *be* (ب), qaysisi *se* (ث) ekanini ko'rsatib bera olmaganlar. Ayrim domlalar, otinoyilar yosh bolalarning eslab qolishiga yordam berish maqsadida har bir harf uchun shartli

iboralar o‘ylab topganlar (l-uzunchoqqina alif, ب - bittagina *be*, ت - ikkitagina *te*, ث - uchtagina *se* kabi).

2-bosqich. Bo‘g‘in hosil qilish. Harflar nomi yodlab bo‘lingach, bo‘g‘in hosil qilishga, ya‘ni “*zeru-zabar*” ni o‘rgatishga o‘tilgan. Eski maktabda “*zeru-zabar*” (zabar, zer, pesh) har xil o‘rgatilgan. Masalan, ba‘zi domlalar ب (*be, zabar-ba*), *be-zer-bi, be-pesh-bu, te-zabar-ta* va h.k. kabi o‘rgatsalar, boshqalari *be zabar ba, te zabar ta* kabi, yana birovlar *be-zabar-a; zer-i, pesh-u; te-zabar-a, zer-i, pesh-u* va h.k. deb o‘rgatganlar.

Maktabxonada “*zeru zabar*” quruq yodlatilgan, nimaga xizmat qilishi aytilmagan. Aslida esa bu belgilarning ma‘lum xizmati bor: *zabar (fatha)*-undosh harf ustidagi urg‘u belgisiga o‘xshash chiziqcha bo‘lib, undoshga *a* unli tovushini qo‘shib aytish zarurligini ko‘rsatadi; *zer (kasra)* undosh harf ostidagi chiziqcha bo‘lib, shu undoshga *i* unli tovushini qo‘shib aytish kerakligini bildiradi; *pesh (zamma)* esa undosh harf ustiga qo‘yiladigan belgi bo‘lib, shu undosh tovushga *u* unlisini qo‘shib aytish zarurligini ko‘rsatadi. Demak, arabcha matnlarni o‘qish uchun “*zeru zabar*”ni bilish juda zarur bo‘lgan, ammo o‘qishga o‘rgatish anglab o‘qishga asoslanmagani uchun bolalar *mim zabar ma, mim zer mi, mim pesh mu* deb yodlaganlar, “*zeru zabar*”ning mohiyatini anglamaganlar.

3-bosqich. Bo‘g‘inlarni qo‘shish. Eski maktabda bo‘g‘inlarni qo‘shish “abjad” bilan boshlangan. Maktabdor taxtaning ikkinchi tomoniga arab tili alfavitidagi 28 ta harf jamlangan 8 so‘zni “*zeru zabar*” bilan yozib bergan. Bolalar bu 8 ta so‘zni birin-ketin hijo usulida o‘qib yodlab olganlar. Masalan, *abjad* so‘zi *alif*ga zabar qo‘yib, *bega* urishtirilsa *ab, jim*ga zabar qo‘yib, *dol*ga urishtirilsa *jad*, bularning ikkisidan abjad hosil bo‘lgan.

Abjaddan keyin eski maktab o‘quv kitobi bo‘lgan “Haftiyak”ka o‘tilgan. “Haftiyak”dagi suralar ham “Abjad”dagi kabi hijo usulida o‘qitilgan. Bolalar “Haftiyak”ning bir betini hijo usulida o‘qish uchun juda ko‘p vaqt va kuch sarflaganlar.

So‘zni hijo usulida o‘qishda avval so‘zdagi birinchi undosh harfning, keyin ikkinchi undosh harfning nomini aytib, unga zarur harakatni qo‘yib hijo hosil qilingan. SHu usulda navbatdagi harflardan ham hijo hosil qilinib, hijolarni bir-biriga qo‘shib, bu so‘z bir butunicha aytilgan. So‘zni hijo usulida o‘qishda tovush emas, balki shu tovushni ifodalovchi harfning nomi asos qilib olingan. So‘zni tovush jihatidan tahlil qilishga oid hech qanday ish qilinmagan, tovushlarning qo‘shilishi bolalarga tushunarli bo‘lmagan, bolalar so‘zdagi har bir harf ma‘lum bir tovushni bildirishini mutlaqo anglamaganlar. Hijo usulida o‘qishga o‘rgatish, birinchidan, mexanik ravishda bo‘lib, ayni bir narsani qayta-qayta aytishga majbur qilingan,

ikkinchidan, bola o‘zi aytgan so‘zining ma‘nosini tushunmay, maktabdordan eshitganini takrorlayvergan.

“Haftiyak”ning keyingi ayrim suralari so‘zni yaxlit “o‘qish” usulida olib borilgan, aniqrog‘i bola o‘qimagan, eshitganini to‘tiqush kabi yodlagan. Natijada bolalar maktabxonada o‘qiganlarini o‘zi o‘qib yurgan kitobidan “o‘qib bergan”, ammo ularning qo‘liga maktabda o‘qilmagan boshqa bir kitob berilsa, uni o‘qiy olmagan; eski maktabda 6-10 yil muntazam o‘qigan bolalarning juda ko‘p deganda 4-5 foizigina o‘qish va yozish ko‘nikmasini hosil qilgan.

Turkistonda ochilgan rus-tuzem maktablari savod o‘rgatishda ma‘lum darajada ijobiy o‘rin tutdi. Rus-tuzem maktablarining o‘zbekcha sinflarida o‘zbekcha xat-savod o‘rgatish metodi 1900 yildan boshlab asta-sekin isloh qilindi: hijo metodidan tovush metodiga o‘tildi. 1900 yillardan rus-tuzem maktabi o‘zbekcha sinflarining peshqadam muallimlari tovush metodi asosida tuzilgan tatarcha alifbedan foydalana boshladilar. Bu kitobning tili va mazmuni o‘zbekcha sinflarga mos kelmas edi. 1902 yilda Saidrasul Saidazizovning tovush metodi talabiga muvofiq tuzilgan ona tili alifbesi “Ustodi avval” nashr etildi. “Ustodi avval” nashr qilingandan keyin o‘zbekcha xat-savod o‘rgatishda yangi davr boshlandi. Tovush metodi savod o‘rgatishning eski usulidan tamomila farq qilib, o‘qitishni osonlashtirdi, ta‘limni bola tushunadigan, anglaydigan ta‘limga, ya‘ni faol ta‘limga aylantirdi.

“Ustodi avval” 3 bo‘limdan iborat edi: 1-bo‘lim, hozirgi atama bilan ataganimizda, alifbe davridir. Muallif bu bo‘limda arab alfavitidagi harflarni alfavit tartibida emas, balki harf orqali ifodalangan tovushning talaffuzi oson-qiyinligini harflarning yozilishi sodda yoki murakkabligini e‘tiborga olgan holda tizib chiqqan. Muallif har bir harfning yozuvda bir necha xil shaklda kelishi xat-savod o‘rgatishni qiyinlashtirishini hisobga olgan; alifbe davrining boshida deyarli har doim bir xil shaklda qo‘llanadigan harflarni bergan. U shakli yozilish o‘rniga qarab turlicha bo‘ladigan harflarning so‘z boshida, so‘z o‘rtasida, so‘z oxirida va alohida yozilish shaklini berib, ularga mos misollar keltirgan. Masalan, **q** harfini tanitish uchun **qor**, **uyqu**, **oq** so‘zlarini, **g** harfini tanitish uchun **g‘or**, **uyg‘oq**, **tog‘** so‘zlarini tanlagan. Muallif soddadan murakkabga tamoyiliga amal qilib, alifbe davrini asta-sekin murakkablashtira borgan. Kitobning alifbe qismiga, asosan, o‘zbek tilining lug‘at tarkibidagi so‘zlar tanlab olingan.

“Ustodi avval”ning 2-bo‘limi alifbedan keyingi davrdir. Bu bo‘limda hikoya, masal va maqola berilgan. Ularning ayrimlarida bilim olish targ‘ib qilinsa, boshqalari tarbiyaviy mazmunda bo‘lgan.

S. Saidazizov kitobining 3-bo‘limini “Alifboi qur‘on” deb atagan va o‘z oldiga bolalarga “qur‘on”ni tushunib olishga o‘rgatishni maqsad qilib qo‘ygan.

Umuman, tovush metodi Markaziy Osiyoga ikki manbadan yoyilgan:

1. Rus-tuzem maktablari ruscha sinflarida xat-savod tovush metodi bilan o'rgatilar edi. O'zbekcha sinf muallimlari tovush metodi oson va qulayligini amalda o'z ko'zlari bilan ko'rganlar va asta-sekin tovush metodini o'z sinflariga tatbiq eta boshlaganlar.

2. XIX asrning oxiridan boshlab Rossiyadan Markaziy Osiyoga kelgan tatar muallimlari, ya'ni jadidlar tovush metodida xat-savod o'rgata boshlagan edilar, oradan ko'p o'tmay, bir qancha mahalliy muallimlar ular kabi yangi maktablar ochadilar va bolalarga xat savodni tovush metodi asosida o'rgata boshlaydilar.

SHunday qilib, O'rta Osiyoda tovush metodi asta-sekin hijo metodining o'rnini egallay boshlagan.

Ma'lumki, tovush metodi bilan xat-savod o'rgatishga Rossiyada K.D.Ushinskiy asos solib, u sintetik tovush metodini qat'iy himoya qilgan.

Tovush metodi bilan savod o'rgatilganda, so'zning eng kichik bo'lagi, ya'ni nutq tovushlari asos qilib olinadi. So'zning ma'nosini o'zgartira oluvchi har bir tovush yozuvda harf orqali ifodalanishi: so'zda tovushlar almashinishi, ortishi yoki kamayishi natijasida boshqa bir yangi so'z hosil bo'lishi mumkinligi bolalar ongiga yetkaziladi.

Arab alifbosida yozuvni o'rgatish qiyin bo'lgan. Bu alifbodagi harflar so'zda qo'llash o'rniga qarab, har xil shaklda yozilgan, bu yozuvni o'rganishni qiyinlashtirgan. Shuning uchun ko'p maktablarda bolalarga o'qish o'rgatilib yozuv o'rgatilmagan, chunki domla va otinoyilarning ko'pchiligi o'qishni bilib, yozishni bilmagan.

Eski maktabda yozish chiziqsiz tekis oq qog'ozga dastlab yo'g'onroq savag'ich qalamda o'rgatilgan; bolalar yozishni ozroq o'rganganlaridan keyin qamish qalamda ham yozishgan, ularga ruchkada yozishga ruxsat etilmagan.

Yozishni o'rgatish alifbo tartibida harflarning alohida-alohida shaklini yozdirishdan boshlangan. Avval *alif*ni yozish o'rgatilgan, keyin o'xshash shaklli harflar bandlarga bo'linib, o'xshash unsuri bo'lmaganlari esa ayrim-ayrim yozdirilgan. Ba'zi domlalar ayrim harflarning elementlarini yozishni ham alohida mashq qildirganlar.

Shundan keyin harflarni nusxaga qarab alifbo tartibida katta-katta qilib yozish (bu *mufradot* (sarhad) deyilgan: bunday yozish bir-ikki yilga cho'zilgan) o'rgatilgan.

Shundan keyin harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni *murakkabot* deyilgan. Harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi bir necha bosqichga bo'linib, harf birikmalarining ma'no anglatish-anglatmasligi

umuman e'tiborga olinmagan, qanday qo'shilish mashq qilinavergan. Ko'pgina eski maktablarda bunday mashq *"abjad yozish"* bilan tugallangan.

Murakkabotdan keyin bayt, qit'a va ruboiylarni ko'chirib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni *muqattaot* deyilgan. Bu mashqqa ham juda ko'p vaqt sarflangan; u ma'noli so'zlarni yozish bilan boshlanib, *duoyi salom* (insho) yozish bilan tugallangan. Bola *duoyi salom* yozishni bilsa, "xati chiqqan" hisoblangan.

Yozuvni o'rgatish va husnixat mashq qildirishda *"Mufradot"* kitobidan foydalanilgan. Bu kitobchada har uchala mashq turi, ba'zi nashrlarda esa insho namunalari berilgan.

Eski maktabda yozuvga o'rgatishning birdan-bir yo'li ko'chirib yozuv, nusxa ko'chirish hisoblangan, natijada bolada yozma nutq ko'nikmasi hosil qilinmagan. Bu mashq bolani juda zeriktirgan, hech o'ylanmasdan yozishga odatlantirgan. Maktabxonada ijodiy ko'chirib yozuv mashqlarining, shuningdek, boshqa usullarning qo'llanilmaganligi orqasida bola chiroyli ko'chirib yozish ko'nikmasini hosil qilgan bo'lsa ham, o'z fikrini yozma ifoda qila olmagan, eng oddiy jumalarni ham zo'r-bazo'r xato bilan yozgan.

Eski maktablarda, madrasalarda o'zbek tili o'qitilmagan, natijada eski maktab bolalarigina emas, hatto madrasada bir necha yil umr o'tkazgan ba'zi bolalar ham o'z ismini to'g'ri yozishni bilmaganlar.

Arabchada to'g'ri, chiroyli yozuvga o'rgatish uchun Xivalik shoir SHermuhammad Avazbiy o'g'li Munisning (1778-1829) "Savodi ta'lim" kitobidan foydalanilgan.

Rus-tuzem maktablarida o'qish va yozishni o'rgatish, odatda, bir vaqtda boshlanib, bir-biriga bog'lab olib borilgan, har kuni avval o'qish, keyin yozuv darsi bo'lgan; o'qish va yozish onglilik tamoyili asosida o'rgatilgan; bolalar qaysi tovush, bo'g'in, so'z yoki gapni o'qiyotgan yoki yozayotganini aniq tasavvur qilgan, ma'nosiga tushungan, arabcha harfning yolg'iz shaklini yoxud biror harfning elementini yozayotganligini ongli ravishda bilgan.

Rus-tuzem maktablarining o'zbekcha sinfida ko'chirib yozishga va diktantga ko'p vaqt sarf etilgan. Bulardan tashqari, insho (turli tilxat, duoi salom va savdo ishiga oid har xil xatlar) yozishga ham o'rgatilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Mamatova G., Boqiyeva H., Masharipova U., Sattorova X. Husnixat va uni o'qitish metodikasi. –T.: TDPU, 2013Dehqonova
2. Mehriddinov Z. Isamuhammedov O. "Boshlang'ich ta'lim saboqlari" Toshkent 2014.

3. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Bayoz, 2022
4. M.Yo'ldoshev. O'zbek tili praktikumi (1-qism). Toshkent: TDPU. 2005
5. Oripov B. T. Darslarning samaradorligini oshirish yo'llari. Toshkent: 1983-yil.
6. Roziqov O., Og'ayev S., Mahmudov M., Adizov B. Ta'lim texnologiyasi. – T.: O'qituvchi, 2002.
7. M.U., Djanaliyeva G.A. Ta'lim metodlarini tanlash mezonlari va muammolari. Ta'lim texnologiyalari. T., 2006-yil